

ӨОЖ 81-13

Ж.Ж. Есеналиева

Абылай хан атындағы халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: prof.Esenalieva@mail.ru

Қазақстандағы когнитивтік лингвистиканың бағыт-бағдары

Мақаланың зерттеу нысаны – Қазақстандағы когнитивтік зерттеулердің сипаты қандай, жеткен жетістіктер қандай дәрежеде, қандай бағытта бағыт алуда деген мәселе. Адамзат қоғамы дамып, мәдениет, ғылым өркендеген сайын адамның танымдық ой-өрісі арта түсетіні заңды құбылыс. Осы мәселенің өрбу үдерісін отандық тіл білімінде қандай дәрежеде көрініс тапқаны ғалым-лингвистердің нақты зерттеулерінің негізінде қарастырылды. Қазақстандағы когнитивтік зерттеулерге әлемге белгілі екі, атап айтқанда, ментальды-информациялық немесе америкалық-батысеуропалық бағыт және этномәдени немесе мәскеулік бағыттың қайсысы негіз болғандығы зерделенді.

Түйін сөздер: когниция, концептология, концепт, когнитивизм, концептосфера.

Ж.Ж. Есеналиева

Основные направления когнитивной лингвистики в Казахстане

В статье рассматриваются основные направления когнитивной лингвистики в Казахстане.

Ключевые слова: когниция, концептология, концепт, когнитивизм, концептосфера.

Zh. Esenalyeva

The main directions of Cognitive Linguistics in Kazakhstan

In the article are risen main areas of cognitive linguistics in Kazakhstan.

Keywords: cognition, conceptology, concept, cognitivism, conceptosphere.

Қазақстанда когнитивтік, концептологиялық зерттеулердің ден алып қарқынды дамуы өткен ғасырдың 90-жылдарынан басталды деуге болады.

Қазақстандағы когнитивтік зерттеулердің сипаты, жеткен жетістіктері қандай дәрежеде, жалпы қандай бағытта деген мәселеге келетін болсақ, біз өз тарапымыздан Қазақстандағы концептологиялық зерттеулерді шартты түрде бірнеше топқа бөліп қарастырғанды жөн санаймыз:

1. Когнитивтік лингвистиканың пайда болуының өзегі, негізі болған, оған алғышарт болған зерттеулер.

Тілді антропоцентристік парадигма бағытында зерттеудің бір саласы – ұлттық мәдениетімен, салт-дәстүрімен рухани болмы-

сымен сабақтастыра қарастыру. Осы бағыттың басты көрінісі тіл білімінің этнолингвистика, лингвомәдениеттану, лингвоелтану тәрізді салалармен негізделді.

Бұл мәселемен шұғылданған ғалымдар жалпы, қазақ ғылымында когнитивистика жайында көзқарас білдіргендер деп Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, М. Копыленко, Р. Сыздықова, Ж. Манкеева сияқты ғалымдарды атауға болады, өйткені бұл ғалымдар этнолингвистика шеңберінде концептілер туралы да пікірлер айтқан.

Ұлттық тілді әрбір этностың дүниетанымымен, ұлттық мәдениетімен, өткен тарихымен, салт-дәстүрлерімен бірлікте қарау мәселесі тіл ғылымында ерекше өріс алып келе жатқан

когнитивтік лингвистика сияқты жаңа бағыттың тууына себепші болды. Қазіргі кезеңде тіл ғылымы жаңа антропоцентристік бағытта дамып келеді. Жалпы зерттеулердің көпшілігінде тілдің құрылымдық жүйесіне мән беріліп келсе, қазіргі кезде тілді жаңаша кешенді түрде зерттеу, соның ішінде танымдық бағытқа баса назар аударылып отыр.

2. Қазақ тілі мен мәдениетінің концептеріне талдау жасаған зерттеулер.

Концепт» термині орыс тіл білімінде ХХ ғасырдың 20-30 жылдары қоршаған орта құбылыстарының тіл әлемінде бейнеленуін зерттеумен байланысты пайда болды. С.А. Аскольдов-Алексеевтің 1928 жылғы «Русская речь» жинағында жарық көрген «Концепт и слово» деген еңбегінде концептілерді танымдық (познавательные) және көркемдік (художественные) түрлеріне жіктейді, бірақ олардың аралық шегінің өзгеріп, кейде бір-бірімен астасып отыратынын да жоққа шығармайды.

«Концепт» терминінің теориялық негіздері Д.С. Лихачев, П.Д. Арутюнова, Е.С. Кубрякова, А.Н. Мороховский, Н.К. Рябцева, В.А. Маслова, А.Я. Гуревич, А. Вежбицкаяның еңбектерінде әртүрлі қырынан қарастырылды.

Қазіргі лингвистикада концепті үш түрлі бағытта талданып, қарастырылады: лингвистикалық, когнитивтік, мәдениеттанымдық.

Концептіні лингвистикалық тұрғыдан қарастыруды дұрыс деп санайтын зерттеушілер (С.А. Аскольдов, Д.С. Лихачев, В.В. Колесов, В.Н. Телия) концептіні сөздің коннотативті элементтерімен қоса алғандағы барлық мағыналық әлеуеті, концепт сөздің кез келген мағынасында өмір сүреді деп қарайды.

Концептіні көптеген зерттеушілер бір тілде сөйлеушілерге ортақ концептуалдық ойлау жүйесі, «менталдылықтың негізгі бірлігі», «мәдениеттің кілт сөздері», «ұлттық колориті», «ойлау мен қарым-қатынас құралы ретіндегі тілдің символдық-мағыналық қызметі арқылы көрінетін неғұрлым мүмкін мағыналар» ретінде қарап, бір сөзбен концепт дегеніміз мазмұндық формасында әрі символ, әрі бейне, әрі ұғым деп көрсетеді.

Концептінің мәнін когнитивтік тұрғыда қарастыруды ұсынатын зерттеушілер (З.Д. Попова, И.А. Стернин, сондай-ақ «Краткий словарь когнитивных терминов» сөздігінің авторлары С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г.

Панкрац концептіні менталды ойлаудың бірлігі ретінде қарастырады. З.Д. Попова, И.А. Стернин концептіні «ауқымды ойлаудың бірлігі» ретінде қарастыра келіп, концептінің тілдегі фразеологизмдерге, сөз тіркестеріне, сөйлемдерге, мәтіндерге, мәтіндер байланыстылығына талдау арқылы жан-жақты ашылып түсіндірілетінін жазады [1, 35]. Концептінің тілдік көрінісін талдау арқылы тілді тұтынушының санасындағы концепт мазмұнын тани аламыз.

Үшінші бағытты ұстанушылар концептінің мәдениеттанымдық аспектісіне ерекше мән береді. Концепт олардың анықтауынша, адамның менталды ойлау дүниесіндегі «мәдениеттің негізгі ұясы» ретінде түсіндіріледі. Концептіні түрлі қырынан қарастыру барысында сол концепт арқылы берілетін мәдени ақпараттың мазмұнына ерекше көңіл бөлінуі тиіс. Осы бағыттың өкілі Ю.С. Степанов концептіні мәдениеттің микромоделі ретінде қарастырады. Оның түсіндіруінше, «мәдениеттің ұйытқысы» бола отырып, концепт экстралингвистикалық, прагматикалық, яғни тілден тыс ақпараттарды білдіреді.

Ғалым Э.Д. Сүлейменованың пікірі бойынша, ғаламның тілдік бейнесі, көбінесе, «түрлі дүниетаным мәселесі ретінде қаралады. Бүгінгі таңда ғаламның тілдік бейнесі ұғымында екі түрлі сипат бар. Оның біріншісінің нақты тілдерге және олардың арасындағы айырмашылықтарға қатысы жоқ болса, екіншісі нақты ұлт тілдерінің қатысуымен қалыптасқан лексикалық аталымдар жүйесі тәрізді тілдер арасындағы айырмашылықтарға бағыт-бағдар жасаушы ғаламның тілдік бейнесімен байланысты» [2, 39].

Автордың пайымдауынша, ғаламның тілдік бейнесі негізгі екі қызмет арқылы айқындалады: 1) ғаламның негізгі бейнесін негізгі элементтер білдіреді; 2) тілдік тәсілдердің көмегімен ғаламның ғылыми бейнесі түсіндіріледі.

Ғалым А. Ислам концептіге мынадай анықтама береді: «Концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым» [3, 213].

Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың қалыптасуында Э.Д. Сүлейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Г.Г. Гиздатов, Ж. Манке-

ева, Қ. Жаманбаева, Г. Смағұлова, Б. Хасанов, Б. Қасым, А. Ислам еңбектерінің маңызы зор.

Мәдени концепт – ұлт мәдениетінің ерекше қасиетін хабарлаушы ақпарат. Э. Оразалиева бұл мәселе туралы мынадай пікір білдіреді: «Мәдени концепті когнитивті концепті сөзінің беретін мәнінен өзгеше. Мәдени концепт – лингвомәдени таным бірлігі, онда ұлттық мәдениет көріністерінің жиынтығы бейнеленеді» [4, 135].

«Концепт» терминіне әртүрлі анықтама беру және түсіндіру, оның екі жақтылығын көрсетеді: біріншіден, тілдік таңба ретінде (лингвистикалық, мәдени және лингвомәдени бағыттар), екіншіден, ментальдықты көрсететін тілдің мазмұндық жағы (когнитивтік бағыт). Бұл бағыттар бірін-бірі жоққа шығармайды, қайта бір-бірімен тығыз байланыста болып, концепт менталды құрылым ретінде адам санасында социумның концептосфераға, одан кейін мәдениетке шығуы болып табылады. Концепт – мәдениеттің ажырамас бірлігі ретінде ұжымдық тәжірибенің нәтижесі.

Енді екінші топтағы зерттеулерге қайта оралсақ, ол зерттеулер концепт болғанда, қазақ этносының санасында материалдық объектілерді көрсететін, образды-ассоциативті жоғары деңгейде бағаланған «қамшы», «домбыра», «атамекен», «ұрпақ» сияқты концептер, сонымен қатар ұлттық діліміздегі адами қасиеттерді көрсететін «намыс», «сабырлық», «қанағаттық», «ағайындық», тағы сол сияқты концептерді зерттеген жұмыстар.

3. Концептерге талдау жасаған зерттеулердің үшінші тобына құрылымы әртүрлі екі немесе одан да көп тілдердің концептерін салғастырған жұмыстарды жатқыздық.

Ғалым З.Қ. Ахметжанованың пайымдауынша, салғастырмалы концептология Кеңес заманында етек жайған салғастырмалы тіл білімінің жалғасы іспеттес. Зерттеуші бұл топтағы зерттеуге қазақ, ұйғыр, араб, корей тілдеріндегі «әйел» концептісінің, сондай-ақ, қазақ және француз тілдеріндегі «өзім»-«өзге» концептерінің ерекшеліктерін көрсеткен зерттеуді атайды.

Зерттеушілер универсал концептілердің қатарында «Шындық», «Заң», «Сүйіспеншілік», «Сөз», «Жан дүние», «Күнә», «Ғылым», «От пен су», «Сан», «Уақыт», «Туған жер», «Тіл» дегендерді көрсетеді. А.В. Вежицкая орыс мәдениетінде тек үш қана концепт бар деп

көрсетеді; олар: «Тағдыр», «Қайғы» және «Ерік» (А. Вежицкая). Ал Е. Кубрякова «Краткий словарь когнитивных терминов» деген лексикографиялық еңбекте А. Вежицкая айтатын концептілер – бастапқы концептілер; басқалары осылардан туындайды дейді [8, 90]. В. Маслова: «Наши наблюдения показывают, что число концептов превышает несколько сот» [9, 49]. Сонымен қатар ұлттық концептілердің санының қанша екендігін анықтау мүмкін емес дегенді де кездестіреміз.

Әрбір халықтың тіліндегі концептілердің санын шамалап көрсетудің мүмкін болмайтындығының себептерін зерттеушілер былайша қорытады:

– бұл, біріншіден, когнитивті лингвистиканың әлі жас ғылым, зерттелетін жақтарының әлі де бар екендігіне байланысты;

– әрбір халықтың концептілер жүйесінің салыстырмалы түрде және аударматану ғылымының әдістерімен қарастырылмағаны себепкер.

4. Төртінші топқа енген зерттеулер көп емес. Ол зерттеулердің теориялық мәні басым, өйткені олар концептілерді зерттеудің әдіснамалық негізін, вербальды емес қатынастағы және аударматанудағы көкейкесті мәселелерді қарастыруға септігін тигізеді.

Қазақ тілін когнитивтік зерттеуге арнаған алғашқы жұмыстардың бірі ретінде Қ.Ә. Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана» атты монографиясын атауға болады. Бұл жұмыста тілдік сана құрылымы, гештальт теориясы, тілдік сана және мәтін құрылымы, тілдік модельдер, мұң концептісі, т.б. когнитивтік мәселелер қарастырылған [7, 156].

Профессор Ж. Манкееваның «Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері» атты мақаласында М. Бирвиш, Хомский, Лакофф, Коок, Г.В. Колшанский, Ю.Д. Апресян және тағы басқалардың есімдерімен байланысты когнитивтік лингвистиканың пайда болуы мен дамуына қысқаша шолу жасалады [6, 40].

Бұл топтағы іргелі зерттеу деп С.Е. Исабековтің «Когнитивтік лингвистиканың негіздері» атты сүбелі зерттеуін жатқызамыз. Өз монографиясында ғалым қазіргі когнитивтік лингвистиканың екі бағытын көрсетеді:

1. Ментальды-информациялық немесе америкалық-батысеуропалық бағыт.

2. Этномәдени немесе мәскеулік бағыт [10, 376].

Ментальды-информациялық және этномәдени бағыттағы когнитивтік лингвистиканың қарастыратын өзекті мәселесі: адам және адамзат тілі. Алайда бұл екі бағыттың ол мәселеге көзқарасы әртүрлі.

Ментальды-информациялық бағыттағы когнитивтік лингвистикада:

1) адам қандай да бір этносқа, мәдениетке қатыссыз ақпаратты қабылдаудың, сақтаудың және тасымалдаудың белгілі бір жүйесі ретінде қабылданады,

2) тіл – ментальдық ерекшелік, яғни адамдық когницияның құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Ментальды-информациялық бағыттағы когнитивтік лингвистикада нақты, жеке ұлттық тіл емес жалпы адамзат тілі сөз болады.

Жоғарыдағы екі бағыттың тағы бір ерекшелігі – олар әртүрлі когнитивтік құбылыстарды және мәселелерді қарастырады, оларды әрқалай түсіне отырып, алдарына әртүрлі зерттеу міндеттерін қояды.

Ментальды-информациялық бағыттағы когнитивтік лингвистика көбіне зерделейтін ұғымдары: когниция, когнитивтік жүйе, адамның психикасы, адам когнициясының құрылымы мен қызметі, адам организмінде болатын физиологиялық, психологиялық, когнитивтік процестер, білім, өзін-өзі тану, адамның танымдық қызметі, адамзат тілі, т.б.

Ментальды-информациялық бағыттағы когнитивтік лингвистиканың негізгі міндеті ретінде адам когнициясының негізі – миды, нейрондық жүйені, жадыны, жалпы тілдік

танымды, ақпаратты өңдеудің құрылымын қояды.

Ментальды-информациялық бағыттағы когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі – «репрезентация». Табиғаты жағынан бұл ұғым да ментальды терминімен барабар. Шын мәнісінде адамның миы, адамның танымы ментальды. Ментальды-информациялық бағытта бірінші орында ментальдылық және концептуалдылық тұрады. Бұл әрбір тілдің артында концепт, концептуалдық құрылым тұратынын көрсетеді және когнитивтік лингвистиканың басты мақсаты – концептілердің формасы мен құрылымын, жасалу заңдылықтарын ашу және көрсету деп Серік Ергалиевич екі бағыттың ерекшелігін саралап, жіктеп, ерекшеліктері мен өзгешеліктерін зерделеп көрсетеді.

5. Бесінші топқа ғалым белгілі ғалым З.Қ. Ахметжанованың ұлттық концептологиялық когнитивтік зерттеулерін жатқызамыз. Зерттеуші Қазақстандағы концептологиялық зерттеулерді шартты түрде бірнеше топқа бөліп қарастырады да «намыс», «тіл», «ағайын», «сөз», «бақыт» сияқты ұлттық концептілерді жан-жақты зерттейді [11, 56]. З.Қ. Ахметжанова Қазақстандағы ұлттық концептологияның негізін салушы.

Қорыта айтқанда, когнитивтік лингвистикада бәріне бірдей ортақ мәселе «ақыл – ой – тіл – репрезентациялау – концептуализациялау – категоризациялау – қабылдау» ұғымдарының когнитивтік шынжырдағы өзара қарым-қатынасын анықтау мәселесі болып отыр [12, 126]. Қазақстандағы когнитивтік лингвистиканың бағдары этномәдени немесе мәскеулік бағыттан өріс алған деп тұжырымдауға болады.

Әдебиеттер

- 1 Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г., Краткий словарь когнитивных терминов / Под общей ред. Е.С.Кубряковой. – М.: Наука, 1996. – 340 с.
- 2 Сүлейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. – Алматы: Мектеп, 1989. – 152 с.
- 3 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингво-мәдени сараптама): филол.ғыл.док. дисс. – Алматы, 2004. -228 б.
- 4 Оразалиева Э. Танымдық қазақ тілі. – Алматы, 2005.
- 5 Гиздатов Г. Типология и динамика когнитивных моделей в речевой деятельности дисс.док филол наук. – Алматы, 1999. 250 с.
- 6 Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.

- 7 Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным. – Алматы, 2001. – № 4. – 39-43-б.
- 8 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – Москва, 1996.
- 9 Маслова В.А. Лингвокультурология /– М.: Академия, 2001. – 208 с.
- 10 Исабеков С.Е. Основы когнитивной лингвистики. – Астана, 2010. – 390 с.
- 11 Ахметжанова З.Қ. Очерки по национальной концептологии. – Алматы: Изд.: «Елтаным», 2012. – 146 с.
- 12 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: Тетра Системе, 2004. – 225 с.